

З. С. Мацюк – здобувач кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Хто в сім'ї голова, а хто шия?

Роботу виконано в західнополіському

ономастико-діалектологічному центрі ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано концептуалізацію “чоловіка” і “жінки” у фразеології Західного Полісся. Простежено спільність і відмінність у поведінці чоловіків і жінок у ритуальному житті досліджуваного регіону.

Ключові слова: концептосфера, гендер, чоловік, жінка, фразема, Західне Полісся.

Мацюк З. С. Кто в семье голова, а кто шея? В статье проанализирована концептуализация “мужчины” и “женщины” в фразеологии Западного Полесья. Прослежено сходства и различия в поведении мужчины и женщины в ритуальной жизни исследованного региона.

Ключевые слова: концептосфера, гендер, мужчина, женщина, фразема, Западное Полесье.

Matsyuk Z. S. Who is Real and Who is a Neck in the Family? In his article deals “wife” in phraseology of Western Polessia. Extensive attention has also been paid to the difference in the behavior of husbands and wives in ritual life of the inhabitants of the region which is under investigation.

Key Word: gender, husband, wife, phraseme, Western Polessia.

Постановка наукової проблеми. Одним із важливих та актуальних аспектів сучасного розвитку гендерної фразеології є розуміння поняття гендерних ролей як комплекс функцій – репродуктивних, трудових, сімейних, громадських, ритуальних, які належать певній статі в суспільстві. У традиційній культурі межа між “чоловічою” і “жіночою” сферами має більш чіткий і категоричний характер. “Гендер (соціальна стать, тобто стереотипні, закріплені в свідомості носіїв мови уявлення про стосунки між статями) в слов’янській етнофразеології – у фразеологізмах, генетично пов’язаних зі сферою народної культури” [3, 82]. Поняття *гендер* походить від грецького “генос” (“походження”, “матеріальний носій спадковості”, “той, що народжує”). Термін “гендер” введено у 70-х рр. ХХ ст. Соціологи проводять різницю між чоловіком і жінкою за такими ознаками: біологічна стать, гендерна ідентифікація, гендерні ролі. Гендер має соціальний та правовий аспект. Основою правового статусу особистості є її фактичний соціальний статус, тобто реальний стан людини в суспільстві. Право вводить цей стан у законодавчі рамки. У соціальному відношенні статус становить певну систему соціальних можливостей людини. Зазначимо, що в кінці 80-х на початку 90-х рр. відбулося зміщення акцентів із фемінного контексту на інтегральне вивчення фемінності та маскулінності в мові. Це відбулося в руслі загальної тенденції, яку умовно можна назвати переходом від феміністичних до гендерних досліджень у соціогуманітарних науках. Вивчення гендеру як соціокультурної категорії та

виявлення гендерних ознак у фразеологічних одиницях східнословобожанського ареалу вперше започаткував Д. Ужченко [5, 61–78]. Комплексні дослідження діалектної української фразеології з власне гендерних позицій ще не були проведені, тому спробуємо окреслити концептуалізацію “чоловіка” і “жінки” у західнополіській фраземіці.

Основна мета статті – виявити гендерний стереотип концепта “чоловік” і “жінка” у фразеологічній системі Західного Полісся. У поле гендерних досліджень потрапила опозиція “чоловік–жінка”.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. На Західному Поліссі, як власне і в Україні, значну роль у сімейному господарстві відігравали жінки. Народна правосвідомість навіть умовно виділяла певну сукупність суто жіночих прав і обов’язків – так зване жіноче право. Звичаєве право підтримувало існуючий у сім’ях, особливо великих, поділ праці на чоловічу і жіночу. Жіноча праця спрямована передусім на внутрішню організацію домашнього господарства. Численні етнографічні спостереження зазначають надзвичайну працелюбність, енергійність українських жінок порівняно з чоловіками. У трудовому побуті українського села були спеціальні види суто жіночих робіт. Традиційно домашнім господарством керувала старша у сім’ї жінка. До її голосу уважно прислуховувалися на сімейних радах [1, 117–118].

Специфіка української патріархальної дійсності – превалювання малої сім’ї – спричинювала частішу, ніж у великій патріархальній сім’ї, взаємозамінність жінок на чоловічій роботі, і навпаки. Природно, взаємозаміна гендерних ролей тут не схвалювалася традиційним суспільством, це були виняткові або трагічні ситуації (наприклад, вдівство, хвороба одного з подружжя, пияцтво тощо). Саме тому з чоловіків, які допомагали жінкам, часто насміхалися, а жінок, змушених виконувати чоловічу роботу, відповідно жаліли [6, 219].

У ритуальному житті українського патріархального села простежено статево-віковий поділ, причому в цій сфері він був ще жорсткіший, аніж у трудовій. Взаємозамінність гендерних ролей тут не припускалася. Дівочі й парубочі гурти, як правило, по-різному і в різний час виконували свої ритуальні обов’язки. У народнорозмовних фразеологічних одиницях семантичного ряду “**перебірливий хлопець**” зафіксована зневажливість: *п’івен’ гамбурз’кий* (Грдн), *гóниці’а йак п’івен’*

(Млт), *горобець стр'їл'аний* (Плс), *б'їгає за спудніц'ами* (Гдм), *д'ївók перипрóбував* (Чрк), *ни зна́є де задивіц'а* (Брв), *перибирáє д'ївчáт йак шкарпéтки* (Влх), *м'ін'áє йак носкí* (Лщ), *м'ін'áє йак перчáтки* (Гв), *м'ін'áє д'ївчáт йак цигán кубíлу* (Клн), *пирибирáє йак цíган кун'ми* (Клб), *пирибíрає йак картóпл'у* (МГл), *з тóго перибóру вíбуре Федóру* (Клн, Плц). Півень символізував силу чоловічої плоти, тому наречений у деяких країнах під час весільної церемонії ніс саме півня [4, 159], а *горобець* – птах, якому притаманна шлюбна символіка [2, 146].

Натомість семантичний ряд **“перебірлива дівчина”**, представлений асоціативними фраземами: *пирибирáє йак одéжу* (Грн), *м'ін'áє йак п'ірчáтк'і* (Хлп, Лцк, Чрк), *пирибирáє йак гнилкáми* (Рсв), *перибíрає йак бул'бу* (Брв), *пирибирáє йак на базáре* (Грн), *г'індл'ує йак цíган к'ін'ми* (Мшв), *перибирáє йак пáл'ц'ами* (Брв), *кру́тит' нóсом* (Ткт, Вгщ), *соб'і ц'їні не складé* (Млш), *пириб'їрлива пán'і* (Гдм), *йак вередúха* (Ярс, Злч). Символом дівочтва є *груша (гнилки)*. Здавна гілку з груші часто використовували на весільне гільце; у цілому з грушею у народній творчості пов'язано нещасливе кохання і нещасливе подружнє життя [2, 159].

У віковій групі одружених жінок і чоловіків також існував статево віковий поділ у ритуальній діяльності. Головну роль у дотриманні звичаїв відіграла жінка, хоча в найурочистіші моменти обряду головною фігурою стояв чоловік.

На позначення **“подружньої невірності”**, тобто зради чоловіків і жінок, в українській культурі найпоширенішою є фразема *скакати в гречку*. Ця фразема активно побутує й сьогодні на території Західного Полісся і стосується здебільшого чоловіків: *скáче в грéчку* (Крм, Ткт), *в грéчку прігати* (Чрк), *бíгає у грéчку* (Грн), а також *за кóжною спудніц'ойу б'їгає* (Гдм), *ни йіднэйі спудніц'і ни прупу́стит'*, *вулóщиц'а за кóжною спудніц'ойу* (Клб), *каб'él' гул'áшчий* (Лкв), *йак каб'él'* (Остр, ВВл), *йак нев'ірний кр'їт* (Ярс), *йак жеребéц'* (Злч), *в голов'і в'їтер* (Ткт), *бáбн'їк на все силó* (Вгщ), *гул'áє ну чóрному* (Хлп, Мкв), *застúкати на гарáчому* (Мкв). Фразема *ска́кати в грéчку* на досліджуваній території стосується чоловіків, хоча трапляються випадки, коли цей фразеологізм уживають як абстрактне поняття подружньої невірності. Здавна в народі *гречка* та її зерна мають сексуальне значення: *в грéчку прігати*, переосмислене на означення “порушувати подружню вірність”; гречка символізує суперечку, а також побиття від “способу життя запорізьких козаків, які, боячись порушити сувору обітницю безшлюбного життя, змушені були влаштовувати

любовні побачення в гречаних полях, які знаходилися поблизу запорозьких куренів, тобто вони в буквальному сенсі “скакали в гречку”... ця медоносна рослина співвідноситься з “бджолоиною” символікою, яка використовується в етнофраземах на позначення вагітності” [3, 86].

Жінки, які зраджували своїм чоловікам, осуджувалися українським народом. Фразеологізми семантичного ряду “**невірна жінка**” набуває денотативної експресії: *бизсуромна баба* (Остр, ВВл), *гул'аїе йак с'ура* (Злч), *с'учка низаган'ана* (Вгщ), *с'овайец'а йак с'учка* (Грн), *гул'аїе йак лис'иц'а* (Ярс), *гул'аїе йак шл'ондра* (Грн), *йак шл'уха с'овайец'а* (Гдм), *пусл'едн'а шл'уха* (Клб), *гул'аїе йак прост'итутка* (Чрк), *гул'аїше ст'ерво* (Лкв), *шал'ава на все село* (Трг), *гул'аїе йак шал'ава* (шалава із жаргону) (Клб), *вол'очиц'а по св'іту* (Лщ), *обкрутит' чулув'іка с'ракуїу* (Мкв), *гул'аїе йак в'ітер пу пол'у* (Бхв), *гул'аїу, йак р'іба пу Дун'аїу* (Мкв), *п'ішл'а по руках* (Мрн), *хвост'а розпуст'іла* (Остр), (ВВл), *раком ст'анут – на тебе б'удут див'итис'а* ‘про невірність жінки в подружньому житті’ (Мкв). Протиставленням денотативній конотації виступає жартівлива сполука *п'ан'а – до кох'ан':а* (Квл). Негативна символіка *собаки* досить розгалужена: розпуста, звідки дієслово *пособ'ачитис'я* [2, 557]. У вислові *гул'аїу, йак р'іба пу Дун'аїу* цікавою є мовна любовна символіка виразу, про стосунки з чоловіками, ближчі від дозволеного. Ганьба і зневага діставалися на долю тієї жінки, які допустилися зради в подружньому житті. Особливо, коли це стосувалося жінки. Суворо карав народний звичай і за “перелюбство”. Еталоном жіночої зради виступає жінка легкої поведінки, яка представлена синонімічним рядом компаративних фразеологічних одиниць: *гул'аїе йак шл'ондра, йак шл'уха с'овайец'а, бизсуромна баба, шал'ава на все село, гул'аїе йак с'ура, гул'аїше ст'ерво*.

Таким чином, перші моральні норми виникають у вигляді моральних заборон (табу), які обмежували інстинктивні потяги людей. Насамперед ці обмеження стосувалися не тільки шлюбних стосунків, а й інших ланок суспільно-родового життя. Поступово на їх основі були вироблені традиції, які з дитинства сприймали нові покоління і які свято зберігали як певні елементарні норми та правила людського співжиття. Цей процес триває й донині та передається з покоління в покоління через фразеосемантичні моделі.

У сімейній обрядовості (народження дитини, весілля, похорони) головну роль також виконували жінки. Важливим моментом у сімейній обрядовості є “**вагітність**”,

народження дитини, що було й залишається основною умовою визнання законності сім'ї. Згідно зі звичаєвим правом, сім'я набувала чинності тільки тоді, коли в ній були діти, тому про вагітних жінок вживані такі асоціативні фразеологізми: *хóдит' йак гúска* (Грн), *йак кáчечка* (Остр, ВВл), *хóдит' йак пóнчик* (Вгщ), *йак кулубóк* (Вгщ, Мшв, Лщ, Остр, ВВл), *йак клубóчок кóтиця* (Гдм), *бúде гарбúз* (Грдн), *хóдит' йак бóчка* (Влх), *хóдит' з пúзом* (Врн), *хóдит' з пúзом до нóса* (Снв), *вéстовила пúзо* (Млт), *хóдит' з тéл'бом* (МГл). Жителі Західного Полісся на позначення вагітності часто вживають фразему *хóдит грúба* (Млт, Клб, Слн). Більшість фразеологічних одиниць семантичного ряду “вагітність” передають асоціативні враження від побаченого, тому ходу вагітних жінок порівнювали зі свійською птицею. У народній традиції вагітність оцінюється двояко, – з одного боку, народження дитини визначається головною метою шлюбу, а вагітна жінка уособлює родючість, їй приписують оберегові, цілющі та інші благодійні властивості; з другого, – вагітність вважають станом небезпечним (іноді нечистим), бо в жінці наявні дві душі, близькі до межі життя і смерті [2, 62].

У західнополіській фразеосистемі простежено особливе зневажливе ставлення до жінок, які позбувалися ненародженої дитини (робили аборт), що реалізовано фраземою *в кропíву вік'инула / вісця'ала* (Мшв). У народній культурі така жінка наділена лихою силою, оскільки, за повір'ями, співвідноситься з “чужим світом”, її здавна вважають місцем володіння нечистої сили [2, 317]. По-іншому, зі співчуттям, уживають моделі: *дитíну згубíла ни впóру* (Ткт), *скíнула дитéну* (Млт), *вікинула на шл'ахú* (Клн), *вікинула дит'á* (Лбш) про жінок, у яких з тих чи інших причин були передчасні пологи.

У говірковому мовленні поліщуків зафіксовано ряд фразеологічних моделей на позначення породіллі: *новá ма́ма* (Вгщ), *сирá ж'інка* (Грдн, Млт), *русíпалас' ж'інка* (Хлп), *жúнка русíпалас'* (Клб), *р'ій віпустила / р'ій вілит'ів* (Зрч), *св'іжа ж'інка* (Остр, ВВл). Більшість цих фразеологізмів не мають мотивації, хоч і часто вживані на досліджуваній території. При народженні дитини можна почути, що породілля *ск'éнула свуйé пúзо* (Вгщ), *с пéчи впáла* ‘народила дитину’ (Клб), *нарóдети йак кúрця'и знистé йáйца* ‘легкі пологи’ (Млт). Із пологами пов'язано ряд породільних звичаїв: бабу-повитуху кликав зазвичай чоловік з хлібом як символом багатства та щастя. Баба відмовитися не могла, бо це праця Божа. Сповитуха проводила ряд магічних дій, щоб полегшити пологи і зменшити страждання породіллі. Якщо пологи важкі, відкривали

всі вікна й двері, розв'язували всі вузли, відмикали скриню, щоб дати вихід дитині. Якщо не допомагало, з церкви приносили речі й клали на живіт матері; останнє, що могло допомогти, – це відчиняння Царських (Райських) воріт [2, 466]. *Піч* – символ материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини; піч здавна стала ритуальною, культовою як родинний вівтар, де знаходяться боги родинного вогнища; на печі баба-повитуха приймала дітей від породіллі [2, 456–457].

Усе сімейне життя в минулому супроводжувалося різноманітними обрядами та традиціями, які в образно-символічній формі визначали певні етапи життя людини, виокремлюючи в ньому певні заборони. Однією з таких заборон була **“вагітність і народження нешлюбної дитини”**: *принесті за пазухойу* (Крм), *принесла в запóли* (Брж), *принесла в запóл'і* (Лкв, Лбчв, Глв), *принесті в запóле* (Грн), *принесла в припóл'і* (Снв), *принесті в пéлен'і* (Гдм, Мкв), *принисті в подóл'і*, *принисті у хвартус'і* (НРд), *принисла в запáсц'і* (Хлп), *понесла байстроводіха* (Трн), *бáхура віродила* (Мшв), *принесла байстр'укá* (Хлп), *ростáвила нóги де не трéба* (Остр, ВВл), *зарán':e нóг'і рустáвити*, *рустáвила (рускріла) нóг'і навіл'óт* (Клб), *согрешéла мiцно* (Грн). *Пелена* – нижній край одягу (сукні, спідниці і т. ін.) [2, 614] – ці номени виступають основними порівняннями на позначення “вагітності в нешлюбі”. Слід зазначити, що на досліджуваній території й побутує приказка *чийі бичéчки ни скака́ли – тил'áтко мойé* (Клб) із поясненням, що в похилому віці, жінки, які народили не шлюбну дитину, мали до кого прихилитися – набували шанобливого ставлення.

Зафіксовано фразеологічні одиниці з іронічним підтекстом: *залит'íла йак сухá кул'бáба в стр'íху* (Вгщ), *три м'íс'ац'і йа з тобо́йу*, *три м'íс'ац'і ти з'і мнóйу*, *три м'íс'ац'і рáзом* (Злн), *ни в дóл'і просíла, а в пóл'і носíла* (Смл). Проте і до сьогодні старі люди згадують про те, що хоча покриток із села вже давно ніхто не виганяв, життя такої дівчини було доволі тяжким [1, 118].

Роль чоловіків у ритуальному житті була надто скромніша, їхня діяльність спрямована переважно на громадську і звичаєво-правову сферу. Цікавими фразеологічними одиницями є моделі фразеосемантичного ряду **“одружитися на жінці з дітьми”**: *вз'ав з приплóдом* (Трн, Хлп), *вз'ав з байстр'уко́м* (Клк), *бирé з прищéпом* (Мшв, Клн, Хлп), *вз'ати ж'інку з прищéпом* (Гв), *вз'ав з пастухóм на дошч* (Мшв), *вз'ав з д'ít'ме* (Млт), *вз'ав суб'і з вóзом* (Глв), *вз'ев з при́даним* (Прп).

Байстрюком у народі називають позашлюбного сина, як правило в лайливій або зневажливій формі. Фразеологізм *вз'єв з приданим* іронічного характеру, оскільки *придане* у весільному обряді – посаг нареченої, тобто, одружившись, ставати співвласником майна, грошей [2, 480] та, відповідно, дітей нареченої. *Вз'єв суб'ї з вóзом* – у давні часи хто мав воза, почував себе незалежним господарем [2, 93], саме господарська незалежність і породила фраземи такого змісту.

Соціальні (у тому числі ритуальні) та економічні статеві ролі, відмінність у поведінці чоловіків і жінок, уявленні про чоловіче і жіноче начала в культурі (статевий символізм), регулює норми сексуальної поведінки, обряди й ритуали, пов'язані з формуванням статевої ідентичності, статевим дозріванням, одруженням [6, 218].

Висновки. Українське звичаєве право демонструє відмінну рису, яка свідчить про дещо вищий статус жінки, аніж в інших культурах. Специфіка подільності сімейств в Україні спричинила ситуацію, за якої після смерті домогосподаря його права переходять не старшому синові (за “класичним” патріархальним правом), а його дружині, тепер уже вдові. Тобто дружина ставала головною правонаступницею домогосподаря (головою сім'ї) за умови, якщо вона була в змозі керувати господарством, виконувати повинності та сплачувати податки [6, 220]. Таким чином, у ритуальному житті жителів Західного Полісся головною в сім'ї є жінка, хоч і чоловіки займають важливе місце. Тому на запитання “Хто в сім'ї голова, а хто шия?”, можна почути відповідь: “Голова – чоловік, а шия – жінка; як шия поверне, так і буде”.

Отже, гендерна система, яка конструює дві статі як відмінні, нерівні та взаємодоповнюючі, фактично є системою влади і домінування, метою якої є концентрація матеріального і символічного значення.

Список населених пунктів

Брж – Бережки Дубров Рвн	Клб – Клубочин Ківерців Влн	НРд – Нова Руда Маневиц Влн
Бхв – Бихів Любешів Влн	Клк – Колки Маневиц Влн	Остр – Острівок В-Волин Влн
Брв – Борове Заріч Рвн	Крм – Кримне Старовиж Влн	Плс – Плоска Дубен Рвн
ВВл – Володимир Волинський Влн	Клн – Калинівка Маневиц Влн	Плц – Полиці Володимир Рвн
Влх – Вільхівка Горохів Влн	Лбчв – Лобачівка Горохів Влн	Прп – Прип'ять Шацьк Влн
Вгщ – Воєгоща К-Кашир Влн	Лбш – Любешів Влн	Рсв – Русів В-Волин Влн
Врн – Ворончин Рожищ Влн	Лкв – Луків Турійськ Влн	Смл – Смолярі Старовиж Влн
Грн – Гірники Ратнів Влн	Лщ – Лище Луцьк Влн	Снв – Синове Старовиж Влн
Гдм – Годомичі Маневиц Влн	Лцк – Луцьк Влн	Слн – Сильне Ківерц Влн
Грдн – Городині Рожищ Влн	МГл – Мала Глуша Любешів Влн	Ткт – Тойкут Ковел Влн
Гв – Гайове Ківерц Влн	Млш – Милуші Луцьк Влн	Трг – Торговиця Млинів Рвн
Глв – Головно Любомл Влн	Мвк – Миків Ківерц Влн	Хлн – Холоневичі Ківерц Влн
Злн – Зелене Горохів Влн	Мрн – Мар'янівка Горохів Влн	Хлп – Холопичі Локач Влн
Зрч – Заріччя Ковел Влн	Мшв – Машів Любомл Влн	Чрк – Чаруків Луцьк Влн
Злч – Золочівка Демидів Рвн	Млт – Милятин Іванич Влн	Ярс – Ярославичі Млинів Рвн

Література

1. Бояр О. Україна : етнокультурна мозаїка / Бояр О. – К : Либідь, 2006. – 328 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Жайворонок В. – К : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Коваль В. Славянская этнофразеология в гендерном аспекте / В. Коваль // Грани слова : сб. науч. ст. к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М. : ООО “Изд-во ЭЛИПС”, 2005. – С. 82 – 88.
4. Словник символів культури України / [за заг. ред. : Коцура В. П. та ін.]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
5. Ужченко Д. Гендерні стереотипи у фразеології східнословобожанських говірок / Д. Ужченко // Діалектологічні студії 7 : традиції і модерн. – Л., 2008. – С. 61 – 78.
6. Українська етнологія : навчальний посібник / [за ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2007. – 400 с.